

ИЛЯШОВА ГУЛИЯ КЕНЖЕБЕКОВНА

6D050600 – «Экономика» мамандығы бойынша философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін ұсынылған **«Қазақстан Республикасының заманауи экономикасындағы халықтың өзін-өзі жұмыспен қамтуы: қалыптасуы және даму тенденциялары»** тақырыбындағы диссертациясына

АҢДАТПА

Диссертациялық зерттеудің жалпы сипаттамасы. Диссертациялық зерттеу елдегі ЖІӨ мен халықтың өзін-өзі жұмыспен қамтуы арасындағы байланысты модельдеу және заманауи экономикадағы өзін-өзі жұмыспен қамтушылардың рөлін және олардың үлесін сауалнама көмегімен анықтап, өзін-өзі жұмыспен қамту саласын талдау негізінде тәуекелдерді айқындау арқылы даму мүмкіндіктері мен бағыттары бойынша ұсыныстар әзірлеу үшін жүргізілген.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Қазіргі таңда еңбек нарығында жұмыспен қамтудың стандартты емес түрлері дамуда, олардың ішінде өзін-өзі жұмыспен қамту елімізде кең таралып отыр. Сәйкесінше өзін-өзі жұмыспен қамту Қазақстанда мемлекеттік деңгейде шешімін табуы тиіс мәселеге айналып отыр. Жалпы, қоғамда азаматтарды жұмыспен қамтуды қамтамасыз ету және оның тиімділігін арттыру мемлекеттік саясаттың ең маңызды бағыттарының бірі болып келеді. Осыған орай ҚР Президенті Қ.К.Тоқаевтың «Сындарлы қоғамдық диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» атты Жолдауында (2019ж.) жұмыспен қамту - бүкіл қоғамның бірлескен еңбегінің нәтижесі болу керектігін алға тартты. Сондықтан ҚР ЕжХӘҚМ бүгінде бейресми жұмыспен қамтылғандарды рәсімдеуді белсендендіру жұмыстарын бастаған еді, атап айтқанда "Еңбек" мемлекеттік бағдарламасына өзін-өзі жұмыспен қамтыған халықты және ресми түрде тіркелінбей жүрген жұмыссыздарды тарту, елдегі азаматтардың әлеуметтік мәртебесін анықтау, бейресми жұмыспен қамтылған тұлғалар үшін жеке кәсіпкер ретінде ресми тіркелмей-ақ кәсіпкерлік іс-әрекетті жүргізуге мүмкіндік беретін әлеуметтік төлем төлеу – Бірыңғай жиынтық төлем (БЖТ) - арнайы салықтық режимін енгізу жұмыстары қолға алынған.

2012 жылы өзін-өзі жұмыспен қамтыған халықты жұмыспен қамтылған халық құрамына енгізгеннен кейін Қазақстанда Жұмысбастылық-2020 Мемлекеттік бағдарламасы, Жұмыспен қамтудың жол картасы-2020, Нәтижелі жұмыспен қамтуды және жаппай кәсіпкерлікті дамытудың 2017-2021 жылдарға арналған «Еңбек» мемлекеттік бағдарламасы жүзеге асырыла бастады, 2013 жылы өзін-өзі жұмыспен қамтыған халықты нәтижелі және нәтижесіз топтарға бөлген «Өзін-өзі жұмыспен қамтығандар санын, олардың орташа айлық табыстарының деңгейін және жұмыссыз халықтың санын анықтау Әдістемесі» жасалынды, және т.б. құжаттар қабылданды, сондай-ақ олар диссертациялық жұмыста басшылыққа алынған.

Өзін-өзі жұмыспен қамту - жалдамалы жұмысқа қарағанда, өмір сүруге қажетті өзінің еңбегі үшін сыйақыны тапсырыс берушіден тікелей алудың бір

түрі. «Өзін-өзі жұмыспен қамту» мәртебесін таңдап алған адам, жұмысты өзінің жеке ісі шегінде өзі дербес табады. Өзін-өзі жұмыспен қамтыған адам еңбек қатынастарын мердігерлік түрде рәсімдейді және де жұмысы үшін жауапкершілікті өзі артады, еңбек процесін ұйымдастырады, келісім-шарттық жұмысты дербес не болмаса, туысқандық немесе артельдік (ерікті бірлескен) қатынастармен байланысты өзін-өзі қамтыған адамдар тобымен бірге орындайды. Өзін-өзі жұмыспен қамтыған адамдар кәсіпкерлік ісәрекетті жүргізеді, бірақ олар бұл жерде классикалық түсініктегі кәсіпкерлер бола алмайды, өйткені қайтарымызсыз алынатын қосымша құнды жасамайды, олар алынған табысты, жеке еңбектік қатысуға сәйкес, жұмысшы топтың ішінде бөледі. Өзін-өзі жұмыспен қамтушыны дара кәсіпкерліктен немесе компания басшысынан ерекшелетін маңызды жері - жалдамалы жұмысшыларының болмауында.

COVID-19 пандемиясындағы коронавирустық инфекцияның таралуына байланысты елдегі жағдайдың ушығуы кезінде өкімет халыққа қашықтықтық жұмыс орындарына ауысуларына нұсқаулар берген кезде өзін-өзі жұмыспен қамтуға деген ықылас одан сайын арта түскен еді.

Қазақстан Республикасында халықтың жұмыспен қамтылуына жәрдемдесу және жұмыс істемейтін азаматтардың санын азайтудағы белсенді саясаттың бір бағыты ретінде өзін-өзі жұмыспен қамтуды дамытуда болашаққа қолайлы жоспарлар мен жоғары әлеуметтік маңызы бар. Бүгінде Қазақстанда 2 045,4 мың өзін-өзі жұмыспен қамтыған халық бар, оның 85%-ы айына 100 мың теңгеден аз табыс алады, 10%-ы ең төменгі күнкөріс деңгейінен төмен табыс алады, ал кейбір өңірлерде бұл көрсеткіш тіпті 30%-ға дейін жетеді (Қарағанды облысында). Әдетте өзін-өзі жұмыспен қамту ауыл шаруашылығында кең таралған (33%) және сауда саласында (32%), онда еңбек өнімділігі төмен және де тиісінше табыстары да төмен. Ал еңбек өнімділігі жоғары салалардағы жалақы, елдегі орташа айлық жалақыдан бірнеше рет асып кетеді. Ауыл шаруашылығында бейресми жұмыспен қамтылғандардың саны ең көп (54,8%). Алайда, еңбек өнімділігі деңгейі ең төмен бола отырса да олардың көлеңкелі экономикадағы үлесі көп емес (көлеңкелі экономиканың жалпы көлемінің 9%-ын алады). Бұл секторларға кәсіпкерлер мен жұмыскерлер үшін кіру еркін түрде және қандай да бір елеулі талаптар жоқ. Дүкен ашу, тіпті оны онлайн ашу немесе жалға алынған ғимаратта шеберхана ашу, мұнай өндіру үшін лицензия алу немесе жоғары технологиялық өндірісте жұмыс табуға қарағанда әлдеқайда оңай. Нәтижесінде, экономикада жоғары деңгейдегі дағдыларды талап етпейтін жұмыс орындары құрылады, ал ол өз кезегінде еңбек өнімділігі мен еңбек ақыға тікелей әсер етеді. Бір жағынан өзін-өзі жұмыспен қамту, өмір сүрудің қиын жағдайында (COVID-19 пандемия кезінде де) өздерінің еңбек потенциалын жүзеге асыруға мүмкіндік бере отырып экономикалық дағдарыс кезінде өзіндік бір буфер болады, шағын бизнесті жандандырады.

Диссертациялық жұмыстың мақсаты. Диссертациялық зерттеудің мақсаты - Халықтың өзін-өзі жұмыспен қамтуының теориялық-әдіснамалық негіздерін зерделеу және өзін-өзі жұмыспен қамту саласын талдау негізінде

тәуекелдерді анықтау арқылы даму мүмкіндіктері мен бағыттары бойынша ұсыныстар әзірлеу болып табылады.

Диссертациялық жұмыстың міндеттері:

1. Халықтың өзін-өзі жұмыспен қамтуының даму үрдістері мен заңдылықтарын зерттеу арқылы өзін-өзі жұмыспен қамту тұжырымдамасының мазмұнын қарастырып өзін-өзі жұмыспен қамтудың авторлық түсініктемесін нақтылау;

2. Экономикадағы өзін-өзі жұмыспен қамтуды мемлекеттік реттеу тетіктерінің халықаралық тәжірибесін қарастыру;

3. Қазақстан Республикасындағы халықтың өзін-өзі жұмыспен қамту ерекшелігі мен қазіргі жағдайын талдау арқылы оның даму динамикасын бағалау;

4. Өзін-өзі жұмыспен қамту санатындағы халықтың экономикалық және құқықтық жағдайын талдай отырып өзін-өзі жұмыспен қамтыған халық санының жалпы ішкі өнімнің өсу қарқынына әсерін көрсететін модель тұрғызу;

5. Зерттеу нәтижелері негізінде Қазақстан Республикасының икемді еңбек нарығын қалыптастыруда халықтың өзін-өзі жұмыспен қамтуын дамыту бағыттары мен ынталандыру жолдары бойынша ұсыныстар әзірлеу.

Зерттеу объектісі. Зерттеу объектісі ретінде Қазақстан Республикасындағы өзін-өзі жұмыспен қамтыған халық алынды.

Зерттеу пәні – Қазақстанның заманауи экономикасындағы халықтың өзін-өзі жұмыспен қамтуының қалыптасуы мен дамуы және оның ұлттық экономика дамуындағы әлеуметтік-экономикалық қатыныстарының жүйесі.

Теориялық және әдіснамалық негіздері. Диссертациялық жұмыста экономикалық зерттеулерде қолданылатын жалпы ғылыми әдістер: ғылыми абстракция, синтез, жіктеу, байқау, салыстыру, библиометрикалық зерттеу, статистикалық талдау, салыстырмалы талдау; құрылымдық талдау: сапалық әрі сандық әдістер, метаталдау әдістері қолданылды. Сапалық талдау сауалнама арқылы жүргізіліп, нақты мәліметтер алынып, талданылса, сандық мәліметтер факторлар арасындағы байланысты экономикалық-математикалық құралдар арқылы талдау жүргізілді. Мәліметтерді өңдеуде MS Excel бағдарламасы арқылы, сондай-ақ ЭЫДҰ, ХЕҰ статистикалық талдауының интерактивті құралдарының, Талдау - ақпараттық-талдау жүйесінің (taldau.stat.gov.kz) көмегімен талдау жүргізілді, және де қазіргі уақытта кең қолданыстағы мәліметтерді өңдеу программаларының бірі EViews бағдарлама пакеті пайдаланылды.

Жұмыстың ғылыми жаңалығы.

1) Өзін-өзі жұмыспен қамтудың экономикалық мәнін ашу үшін авторлық түсіндірме берілді және оның еңбек нарығындағы бетбұрыстар (жұмыспен қамтудың стандартты, стандартты емес түрлерінің пайда болуы, жұмыспен қамтудың флексибилизациясы), жұмыс берушінің қажеттіліктерінің өзгеруі (жеке табыс алудағы қызығушылық, кәсіпорында штатты қысқарту, салықтық жүктемені азайту жолдарын іздеу), жұмыскердің қажеттіліктерінің өзгеруі (еңбектің икемді жағдайларына ұмтылу, жеке өмірі мен жұмысы арасында

теңдікті іздеу, табыстарын бақылауда ұстауларын қалауы), экономикалық дағдарыс, санкциялар, пандемия (жұмыссыздықтың өсуі, халық табысының төмендеуі, жұмыс уақытының қысқаруы, әлеуметтік төлемдердің азаюы, электронды қызметтердің өсуі, қашықтықтан жұмыс істеудің артуы), жеке бизнесін ашуға деген құштарлық және т.б. (дербестік, экономикалық еркіндікке ұмтылу және т.б.) сынды қалыптасу факторлары анықталды;

2) Ұлттық экономиканың дамуына әсерін талдау үшін өзін-өзі жұмыспен қамтығандарды реттеу саласындағы әлемдік тәжірибедегі, соның ішінде ЭЫДҰ елдерінің (негізінен АҚШ тәжірибесі), ЕО, Ұлыбритания және дамушы шетелдік елдердегі тәжірибе талданып өзін-өзі жұмыспен қамтушыларды мемлекеттік реттеу механизмдері мен тәсілдері зерттеле отырып Қазақстандағы өзін-өзі жұмыспен қамтудың қазіргі жағдайы мен оның даму тенденциясы статистикалық талдау негізінде айқындалды;

3) Ұлттық экономика дамуындағы халықтың өзін-өзі жұмыспен қамтуының рөлі айқындалып, оның Қазақстан экономикасы дамуына әсері бірнеше регрессиялық модельдер құру жолымен өзін-өзі жұмыспен қамтыған халық санының ЖІӨ өсу қарқынына әсерін модельдеу негізінде бағаланды;

4) Қазақстанның өзін-өзі жұмыспен қамту саласын мемлекеттік реттеу жүйесінің қалыптасу кезеңдері зерттеліп толықтырылды, елдегі өзін-өзі жұмыспен қамтудың қалыптасуы мен құрылымын талдау негізінде фриланс, жеке кәсіпкер, өзін-өзі жұмыспен қамту ұғымдарының сипаттамасы және қолданылу ерекшелігі анықталып, елдегі өзін-өзі жұмыспен қамтыған халықтың даму сценарийі жасалды;

5) Қазақстан Республикасында халықтың өзін-өзі жұмыспен қамтуын экономикалық және құқықтық реттеу ерекшеліктері айқындалды және өзін-өзі жұмыспен қамтыған халықты рәсімдеудің басымдықты бағыттарын, яғни жұмыспен қамту жүйесін жетілдіру бойынша іс-шаралар жоспары шегінде кәсіпкерлік пен өзін-өзі жұмыспен қамтушылардың ресми статистикасының базасының құрылуы, өзін-өзі жұмыспен қамтығандардың тобы анықтала отырып елдегі нәтижелі жұмыспен қамтуға ынталандыру жұмысының жолға қойылуы, елдегі «Бастау Бизнес» жобасымен өзін-өзі жұмыспен қамтығандардың кәсіпкерлікке бейімделе бастауы, Қазақстандағы кәсіпкерлікті дамыту жөніндегі ұлттық жоба негізінде өзін-өзі жұмыспен қамтушыларды өз ісін ашуға бағдарлау және шағын кәсіпкерлікті дамытуға барынша жағдай жасау бойынша ұсыныстар әзірленді.

Қорғауға шығатын негізгі тұжырымдар:

- Өзін-өзі жұмыспен қамтыған халықтың әлеуметтік мәртебесін нақтылау және оның жеке кәсіпкерлікті дамытудың алғы шарты екенін анықтай отырып өзін-өзі жұмыспен қамтудың экономикалық мәніне берілген авторлық түсіндірмесі: *«Экономикалық категория ретінде өзін-өзі жұмыспен қамту дегеніміз – еңбек нарығында жұмысбастылықтың икемді түрі бола отырып, экономикалық еркіндік пен таңдау негізінде ресми немесе бейресми сектордағы адамдардың табыс табу мақсатында қандай да бір өздеріне пайдалы және қоғамдық сұраныстағы пайдалы іспен айналысатын, жеке кәсіпкерлікті дамытудың анықтаушы факторы»;*

- Қазақстан экономикасындағы бейресми жұмыспен қамтылуды мемлекеттік реттеудің механизмдерін көрсете отырып өзін-өзі жұмыспен қамтудың мемлекеттік реттеу кезеңдерін айқындау және БЖТ тетігін талдау;

- Ұлттық экономика дамуына халықтың өзін-өзі жұмыспен қамтуының әсерін бағалау үшін елдегі ЖІӨ мен халықтың өзін-өзі жұмыспен қамтуы арасындағы байланысты модельдеу арқылы олардың өзара байланысын анықтау және негіздеу;

- ҚР өзін-өзі жұмыспен қамтудың даму сценарийлері жасалды және соның шегінде фриланс, дара кәсіпкер, өзін-өзі жұмыспен қамту түсініктерінің сипаттамасы нақтыланды, сондай-ақ жеке кәсіпкерлікті дамыту арқылы елдегі жұмыссыздық деңгейін төмендетуге негіз бола алатындығы дәлелдене отырып өзін-өзі жұмыспен қамтуды шағын кәсіпкерлік деп тану ұсынылды;

- Заманауи экономикадағы өзін-өзі жұмыспен қамтушылардың рөлін және олардың үлесін елдегі өзін-өзі жұмыспен қамтушы адамдарға пікіртерім жүргізу арқылы анықтау арқылы өзін-өзі жұмыспен қамтушыларды мемлекеттік реттеу механизмін жетілдіру бойынша ұсыныстар жасау.

Зерттеу нәтижесінің теориялық және тәжірибелік мәні.

Өзін-өзі жұмыспен қамтудың авторлық түсіндірмесі, өзін-өзі жұмыспен қамтудың факторларын анықтау, фриланс, дара кәсіпкер, өзін-өзі жұмыспен қамту түсініктерінің сипаттамасын айқындау, халықтың өзін-өзі жұмыспен қамтуы мәселесін ары қарай зерттеудің теориялық негізін жасауға қосқан үлес болып табылады.

Зерттеу барысында алынған нәтижелер «Алматы қаласы халықты жұмыспен қамту орталығы» және АҚ "Даму" кәсіпкерлікті дамыту қоры тәжірибелеріне енгізілген.

Зерттеу нәтижелерінің апробациясы және жарияланымдары.

Диссертациялық жұмысты апробациялау зерттеудің барлық кезеңдерінде жүзеге асырылды. Диссертация 2019 жылы әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Экономика және бизнес жоғары мектебіндегі Ғылыми-әдістемелік семинарда және 2022 жылы «Экономика» кафедрасында өткен ғылыми семинарларда апробацияланды. Халықаралық Scopus деректер базасына кіретін журналдағы ғылыми мақалаға авторлық күәлік алынды. Хирша индексі – 2.

Диссертация тақырыбы бойынша 21 ғылыми мақаласы жарияланған, оның ішінде Scopus деректер базасына кіретін журналда - 2, ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігінің БҒСҚК-і ұсынған басылымдарда - 7, Халықаралық конференция материалдарында - 9, халықаралық конференция материалының жинағы Scopus деректер базасындағы Proceeding журналда – 2, «Креативная экономика: новые шансы для развития» ұжымдық монографиясында (2020) -1 мақалалары жарияланды. Хирша индексі -2.

Жұмыстың көлемі мен құрылымы. Диссертация мазмұны, нормативтік сілтемелер, анықтамалар, белгілеулер мен қысқартулардан, кіріспе, үш тараудан, қорытынды, пайдаланылған әдебиеттер тізімі мен қосымшалардан тұрады. Диссертациялық зерттеудің көлемі 162 беттен тұрады, онда 35 кесте мен 42 сурет бар. Пайдаланылған әдебиеттер тізімі 197 дереккөзден тұрады.